

Structural, Descriptive and Documentary Styles of Meaning Representation in Anwar Soheili

Ahmadreza Mojarrad*
Hamidreza Farzi**
Ali Dehghan***

Abstract

The aim of the present study was to survey the styles and meaning representation in Anwar Soheili with respect to the point that the technical prose writer has utilized different styles and literary devices for the representation of their intended meaning. These styles and meaning representation in Anwar Soheili were surveyed under three sections: structural (anecdote, dialogue, classification), descriptive (reasoning, definition and interpretation, and study of the reason and results), documentary (reference to verses and sayings, recitation of other words). The study was descriptive and analytical one and use library sources.

Keywords: Technical prose, Anwar Soheili, Rhetoric, Structure, Description.

1. Introduction

Poets and writers apply different styles and literary devices for representing their intended meaning. It is different style which differentiates poets and writers from each other. By this way, it can be inferred that when two or several poets or writers have got a similar meaning or concept, the one is superior which transfers the concept or meaning properly. The rhetoric is also very important in literature. Some critics believe that meaning is not so important in literature, rather its representation is paramount. In other words, in literature, what is said is not important, but how is said is much more important than it. It is different interpretations that illustrate the worth of an artistic work. In this study, we try to answer to this question “what kind of literary styles and devices has Molla Vaez Kashefi used in his book ‘Anwar Soheili’?” In order to answer this question, we have used an analytical approach for the analysis of data.

2. Literary Styles for the representation of meaning in Anwar Soheili

2.1 Styles and Structural devices for representation of meaning

a. **Anecdote:** This kind of story-telling (narrative as Anwar Soheili) originally from Indian literature takes place through a story within another story. The foundation or originality of narratives (story) narrated in Anwar Soheili is based on this fact that Danshilim, an Indian counsel, had got a will from king Houshang,

* Ph. D. Student of Persian Language and Literature, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran

** Associate Professor of Persian Language and Literature, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran, farzi@iaut.ac.ir

*** Associate Professor of Persian Language and Literature, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran

which contains fourteen wills and Bidpai Hakim narrates a story for each will for the Indian counsel. It is, entirely, fourteen anecdotes and fourteen narratives.

b. Dialogue: A conversation or interaction which takes place between two persons or it occurs or envisages in mind of a person due to a literary work (a narrative, drama, poem, and ...) is called a dialogue (Mirsadeghi 1392 A.H., 2013 A.D, p. 466). Dialogue is one of styles which Vaez Kashefi has employed for representing meaning or concept; certainly, in Anwar Soheili like other Persian anecdotes the dialogue is a part of a narration and it is not isolated from the story world. This dialogue style was used in Anwar Soheili in four poems: 1. Common dialogue, 2. Controversy, 3. question and answer, and 4. Internal monologue

c. Classification: The author of Anwar Soheili has classified the organization of the book for representing his intended meaning so that he conveniently and fluently places or transfers the intended meaning or message in the mind of reader. The author, sometimes, cites the words from other philosophers and scholars in the classified form. In some cases, he cites them in the language of the story characters; meanwhile in most cases the author numerically highlights the classification.

2.2 Descriptive Styles and devices for representation of a meaning

a. Reasoning: The reasoning of Vaez Kashefi has a guiding, instructing and educating effect due to the literariness and subject matter of his work. For this purpose, he applies the reasoning strategy for convincing the readers and increasing the credibility of his words. His style of narrating is in this way that he cites a subject; if it requires any reasoning, he will add a reasoning sentence by applying the conjunction words as ‘that’, ‘what’, and ‘because of’. These reasoning sentences serve as complement for other sentences. For example: I wish I would travel around the world for a while....because we witness a lot of strange phenomena and get a lot of experience (p.75).

b. Surveying the causes and results: With respect to the subject, background and content of the book, the surveying of the causes and results in Anwar Soheili has an instructing and educating effect on the readers and the author has applied this strategy for convincing his words and influencing the reader. For example: in his belief a great number of inartistic persons and their intrinsic enmity with artistic persons leads to the prevalence of inartistic persons on the artistic ones (p.169).

c. Definition and Interpretation: The definition and interpretation style applied in Anwar Soheili is originated from the literary talent and taste of the author. He employs this style for representing his intended meaning or message. By this way, he has reflected his view on the different subjects originating from his talent and taste. For example, the definition of the word “جود” (munificence) in the following sentence ‘Joud’ means the noblest and most perfect morality and is one of the most excellent attributes of Almighty God (p.64).

d. Description: Vaez Kashefi as one of the writers of technical prose has applied the descriptive style, but the main distinctive feature of his descriptive style which distinguishes him from other writers of technical prose is that his description is short

and it is not more than two analogies as description of ‘spring’ in the following sentence: “In the feet of the mountain, there was a blue spring like a new face of rose-cheeked and a sweetness like a mouth uttering attractive words.

3.2. Documentary Styles of Representation of Meaning

a. Referring to Quranic verses and saying of Imams, Vaez Kashefi like other writers of technical prose has referred to Quranic verses and Imams’ sayings for the representation of proper meanings and influencing the readers. In order to prove and rearrange his words he frequently refers to Quranic verses and sayings with different styles and strategies.

b. **Embodiment:** The insertion and embodiment of poems in the prose are the main characteristics which grasp the attention of the writer of technical prose. This feature has been applied in Anwar Soheili. The author has applied many poems in his prose as embodiment in comparison with the similar books. He referred to the poems for clarifying and emphasizing his intended meaning.

e. **Quoting others’ words:** Vaez Kashefi in his Anwar Soheili has also referred frequently to others’ words for representing his intended meaning. By this way, he has nourished his view by using their words in his book.

3. Conclusion

In Anwar Soheili, the different literary styles and devices for conveying the intended meaning and message has been used which are as following: a). structural organization including anecdote, dialogue, and classification i.e., the subject matters are presented in the form of dialogue, classification for transferring meaning. b). Description including reasoning, definition, interpretation, description, surveying the causes and results. c). Documentary, including, referring to Quranic verses and sayings and citation of others’ words.

Keywords: Technical-prose, Anvar Soheili, Style, Structure, description

References

- Dad, Sima (2004). *Encyclopedia of Literary Terms*. Tehran: Morvarid.
- Daichez, Daivid (1990). *Literary Criticism*, Sadaghiani and Yusefi (trans.), 2nd ed., Tehran: Elmi.
- Farzad, Abd Al Hussein (2009). *About Literary Criticism*. 5th ed., Tehran: Gatreh Publications.
- Fotouhi, Mahmood (2007). *Rhetorical Image*. Tehran: Sokhan.
- Gholamrezaiee, Mohammad (2009). *Sufistic Prose Stylistics*. Tehran: Shahid Beheshti University.
- Hedayat, Reza Gholi Khan (2004). *Madarej-al-Balagheh*, Different Stages of Rhetoric. Hassani, Hamid (emend.), 1st ed., Tehran: Farhangestan.
- Khatibi, Hussein (1996). *Prose Stylistics in Persian Literature*. Tehran: Amirkabir.

-
- Kazzazi, Mir Jalal Al-Din (1991). *Persian Aesthetics (2): Semantics*. 1st ed., Tehran: Nashre-Markaz.
 - Mirsadeghi, Jamal (2013). *Story Elements*. Tehran: Sokhan Publications.
 - Razi, Shams Gheis (1999). *Almojam Fi Mayeer Ashar Al-Ajam*, Modarres Razavi (emend.), 1st ed., Tehran: Zavvar.
 - Samiee, Ahmad (2001). *Editing and writing*. 3rd ed., Tehran: SAMT.
 - Shamisa, Siroos (2001). *Prose Stylistics*. Tehran: Ferdos.
 - Shamisa, Siroos (2004). *Literary Criticism*. 5th ed., Tehran: Mitra.
 - Vaez Kashefi, Kamal Al-Din Hussein (2009). Anwar Soheili, Mohammad Roshan(emend.), 1st ed. Tehran: Sedaye Moaser.
 - Zakani, Obeid (2005). *Works*, Parviz Attabaki (emend). 4th ed., Tehran: Zavvar.
 - Zarrinkoob, Abd al-Hussein (1993). *A True Poem, an unveiled poem*. 7th ed. Tehran: Elmi-Farhangi.

شیوه‌های ساختاری، توضیحی و استنادی بیان معنا در *انوار سهیلی*

احمدرضا مجرد*، حمیدرضا فرضی** و علی دهقان***

چکیده

هدف مقاله حاضر بررسی شیوه‌های طرح و بیان معنا در *انوار سهیلی* است. با در نظر گرفتن این نکته که نویسندگان نثر فنی از شیوه‌ها و ابزار مختلفی برای طرح و بیان معنا استفاده کرده‌اند، با بهره‌گیری از شیوه توصیفی تحلیلی و استفاده از منابع کتابخانه‌ای شیوه‌های طرح و بیان معنا در *انوار سهیلی* در سه بخش ساختاری (حکایت، گفت‌وگو و تقسیم‌بندی)، توضیحی (استدلال، تعریف و تفسیر، توصیف، بررسی علل و نتایج) و استنادی (استناد به آیات و احادیث، تضمین و نقل سخن دیگران) بررسی شده است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد به دلیل رویکرد ارشادی و تعلیمی در *انوار سهیلی*، شیوه بیان برای نویسنده اهمیت زیادی داشته است و او برای ایجاد تنوع در بیان، دوری از یکنواختی کلام، اقناع خواننده، آراستگی کلام و مهم‌تر از همه تأثیرگذاری بیشتر بر مخاطب از این شیوه‌ها بهره برده است.

کلید واژه‌ها: نثر فنی، *انوار سهیلی*، طرز بیان، ساختار، توصیف

۱- مقدمه

شاعران و نویسندگان برای طرح و بیان معانی مدنظرشان، از شیوه‌ها و ابزار مختلفی استفاده می‌کنند. همین شیوه بیان است که موجب تفاوت آنها با یکدیگر می‌شود و از این مسیر می‌توان دریافت دو یا چند شاعر [یا نویسنده] که معنی واحد یا مشابهی را در نظر داشته‌اند، کدام یک بهتر آن معنی را ادا کرده است (زرین‌کوب، ۱۳۷۲: ۱۲۸)؛ البته در صورت مشترک یا مسبوق بودن معنا، شاعر و نویسنده بزرگ می‌تواند آن را طوری بیان کند که متفاوت به نظر بیاید و این مسئله به شیوه بیان شاعر و نویسنده و تنوع‌جویی آنها در مضامین و تفنن در معانی مربوط است.

به اعتقاد دیوید دیچز، شاعر و نویسنده بزرگ باید با استفاده از سرمشق‌های شاعران و نویسندگان قدیم و دریافت‌های خویش، به نمایش حقایق به شیوه‌ای هرچه زودتر و هوشمندانه‌تر پردازد (دیچز، ۱۳۶۹: ۱۴۱)

شیوه بیان، در ادبیات بسیار مهم است؛ به گونه‌ای که برخی منتقدان اعتقاد دارند معنی در ادبیات چندان مهم نیست، بلکه نحوه بیان آن مهم است (شمیسا، ۱۳۷۳: ۷۶). به عبارت دیگر، در ادبیات «چه گفتن» مهم نیست، بلکه «چگونه گفتن» مهم

* armojarrad@ut.ac.ir

* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز، تبریز، ایران

** farzi@iaut.ac.ir

** دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز، تبریز، ایران (مسئول مکاتبات)

*** aaadehghan@gmail.com

*** دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز، تبریز، ایران

تاریخ وصول: ۱۳۹۶/۱۱/۲۴ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۹/۲۷

است و به واسطهٔ تعبیر متفاوت، عظمت کار هنری مشخص می‌شود. تعبیر به جهان‌بینی هنرمند وابسته است و تفاوت هنرمندان بیشتر در تعبیر دیده می‌شود. ممکن است دو نویسنده پیام و محتوای واحدی را در قالب مشترک بیان کنند؛ اما آنچه آن دو را متفاوت می‌کند، تعبیر و طرز برخورد آن دو با قضیه است» (فرزاد، ۱۳۸۸: ۳۰-۲۹)؛ همچنین منتقدانی که علت غایی ادبیات را تأثیر و نفوذ آن در دل‌ها می‌دانند، اعتقاد دارند آنچه باعث تأثیر بیشتر اثر در خواننده می‌شود، شیوهٔ بیان و تعبیر متفاوت است (شمیسا، ۱۳۷۷: ۱۹ و ۳۵).

با این توضیحات می‌خواهیم در پژوهش حاضر به این پرسش پاسخ دهیم که ملاواعظ کاشفی در کتاب *انوار سهیلی* برای طرح و بیان معنای مدنظر خود از چه شیوه‌ها و ابزاری استفاده کرده است. برای رسیدن به پاسخ این پرسش، از روش تحلیل محتوایی برای تجزیه و تحلیل اطلاعات استفاده شده است. با لحاظ کردن این نکته که نویسندگان نشر فنی، به‌خصوص در نوشته‌های تمثیلی که جنبهٔ تعلیمی و تربیتی دارند، از شیوه‌ها و ابزار مختلفی برای طرح و بیان معنا استفاده می‌کنند و *انوار سهیلی* (تحریر دیگری از کلیده و دمنه) از برجسته‌ترین این نوع نوشته‌هاست - که نویسندهٔ آن برای تعلیم و تربیت از شیوه‌ها و ابزار مختلفی سود جسته است - تحقیق در این زمینه ضرورت و اهمیت پیدا می‌کند.

بنابر بررسی‌های نگارنده، از لحاظ پیشینه اثری که به‌صورت مستقل شیوه‌های طرح و بیان معنا را در کتاب *انوار سهیلی* یا حتی شاعر و نویسندهٔ دیگری را بررسی کرده باشد، وجود ندارد؛ اما در دو کتاب *نگارش و ویرایش* (سمیعی، ۱۳۸۰) و *سبک‌شناسی نثرهای صوفیانه* (غلامرضایی، ۱۳۸۸)، مطالبی نزدیک به موضوع وجود دارد که در ادامه بررسی می‌شوند.

الف: *نگارش و ویرایش*: سمیعی در فصل چهارم این کتاب با عنوان «راه‌های پروردن معانی» (صص ۸۳-۱۲۰) راه‌های گوناگون پرورش معانی را در هشت قسمت به شرح زیر آورده است: ۱. تعریف، ۲. توصیف، ۳. استدلال، ۴. بررسی علل و نتایج، ۵. استشهد، ۶. مقایسه، ۷. تقسیم‌بندی و ۸. مکالمه و مناظره. در تحلیل ما از شیوه‌های طرح بیان و معنا در *انوار سهیلی*، غیر از «مقایسه» بقیه موارد وجود دارد؛ با این تفاوت که ما این شیوه‌ها را در سه بخش ساختاری، تأویلی و استنادی جای داده‌ایم و کار ما از لحاظ تقسیم‌بندی و تعداد شیوه‌ها با مطالب سمیعی تفاوت‌هایی دارد.

ب: *سبک‌شناسی نثرهای صوفیانه*: غلامرضایی نیز در بخش چهارم با عنوان «بعضی از شیوه‌های طرح و توضیح مطلب در نثرهای صوفیانه» (صص ۳۰۹-۳۳۹) این شیوه‌ها را به شرح زیر آورده است: ۱. خطابی بودن، ۲. گفت‌وگو در کلام، ۳. استناد به آیات و احادیث، ۴. آوردن ترجمهٔ آیات و احادیث، ۵. مناجات، ۶. تأویل، ۷. داستان و حکایت، ۸. توصیف و ۹. تداعی. همچنین ایشان به وجوه بلاغی زیر اشاره کرده است: ۱. سادگی زبان و گفتاری بودن آن، ۲. موزون بودن کلام، ۳. پرسش و اعجاب، ۴. تقیید مسندآلیه یا مسند به صفت، ۵. حسی کردن مطالب (تمثیل) و ۶. هنجارشکنی یا آوردن صفات خاص. تعدادی از این موضوعات در تحقیق حاضر نیز وجود دارد. علاوه بر اینها دو پایان‌نامه دربارهٔ *انوار سهیلی* هست که بخش‌هایی از آنها مانند موضوع مقاله حاضر است:

- بررسی تطبیقی سطح زبانی و ادبی داستان‌های بیدپای و *انوار سهیلی* (بهارزاده، ۱۳۹۴) دانشگاه ایلام.

- مقایسهٔ عناصر داستانی کلیده و دمنه با *انوار سهیلی* (زاهدی، ۱۳۹۳) دانشگاه آزاد اسلامی واحد سبزوار.

با توجه به این توضیحات، فرضیهٔ پژوهش حاضر اثبات این مدعاست که ملاواعظ کاشفی مثل سایر نویسندگان نشر فنی برای طرح و بیان معانی مورد نظرش از شیوه‌ها و ابزار مختلفی (ساختاری، تأویلی و استنادی) سود جسته است.

۲- شیوه‌های طرح و بیان معنا در *انوار سهیلی*

انوار سهیلی که بازنویسی ساده‌ای از کلیده و دمنه است، در سدهٔ نهم هجری ملاحسین واعظ کاشفی آن را نوشته است. مبنای این کتاب بر حکمت و تعلیم و تربیت و پند و اندرز است و در قالب حکایت از زبان حیوانات نوشته شده است تا «دانا برای استفاده مطالعه نماید و نادان برای تنزه و افسانه بخواند». با توجه به موضوع کتاب که تعلیمی و تربیتی است، نویسنده مثل

سایر نویسندگان نثرهای تمثیلی به‌خصوص آنهایی که به نثر فنی آثاری را به وجود آورده‌اند، برای تأثیر بیشتر در خواننده از شیوه‌ها و ابزار مختلفی برای طرح و بیان معنا سود جستند. این شیوه‌ها در سه بخش ساختاری، تأویلی و استنادی بررسی خواهد شد:

۱-۲- شیوه‌ها و ابزار ساختاری بیان معنا

انوار سهیلی به‌صورت حکایت نقل شده و در لابه‌لای حکایت‌ها از عناصر گفت‌وگو (سؤال و جواب) و تقسیم‌بندی مطالب استفاده شده است تا مطلب بهتر در ذهن خواننده جای بگیرد. این موارد (حکایت، گفت‌وگو و تقسیم‌بندی) را «شیوه‌ها و ابزار ساختاری» نام نهاده‌ایم.

الف - حکایت: نقل سخن در قالب و ساختار حکایت یکی از شیوه‌هایی است که مخصوصاً در آثار تعلیمی و تربیتی با ریشه هندی رواج بیشتری داشته است و معروف‌ترین آنها *کلیله و دمنه* است و *انوار سهیلی* تحریر دیگری از این کتاب است. هدف نویسندگان این‌گونه کتاب‌ها این بوده است که قصه و حکایت را پیمان‌های می‌گرفتند و معنی (حکمت و پند و اندرز) را در آن می‌ریختند و به خواننده عرضه می‌کردند. این نکته چیزی است که خود نویسنده کتاب بر آن صحنه گذاشته و گفته است: «حکمای هند صورت سخن را جهت میل اکثر طباع بدان بر افسانه نهاده‌اند، از زبان وحوش و بهایم و طیور، اصناف حکایات و روایات تقریر نموده و در ضمن آن انواع فواید حکمت و میامن موعظت اندراج نموده تا دانا برای استفاده مطالعه فرماید و نادان برای تنزه و افسانه بخواند و درس آن برای متعلّم آسان باشد» (کاشفی، ۱۳۸۸: ۴۱).

در این‌گونه روایت‌ها که بیشتر جنبه تمثیلی و نمادین دارند، اعمال و احساسات انسان‌ها به حیوانات نسبت داده می‌شود و بر مفاهیم معنوی و اخلاقی از راه تجسم و عینیت‌بخشیدن به آنها تأکید می‌ورزند. شیوه نقل این‌گونه روایت‌ها (روایت‌هایی مانند *انوار سهیلی*) که باز ریشه در ادبیات هندی دارد، به‌صورت قصه در قصه است؛ یعنی در هر بابی یک قصه اصلی وجود دارد و در درون آن قصه‌های فرعی‌اند که برای بیان معنی و قصد نویسنده نقل می‌شوند؛ اساس باب‌ها و روایت‌ها در *انوار سهیلی*، بدین صورت است که دابشلم، رای هندی، وصیت نامه‌ای از هوشنگ پادشاه به دست می‌آورد که حاوی چهارده وصیت است و بیدپای حکیم متناسب با هر وصیتی حکایتی برای رای هند نقل می‌کند که جمعاً ۱۴ باب و ۱۴ حکایت اصلی است. اما هم‌چنان‌که ذکر شد علاوه بر حکایت‌های اصلی حکایت‌های فرعی زیادی هم در داخل آنها (حکایت‌های اصلی) جای گرفته است که در متن کتاب با عنوان «حکایت» مشخص شده‌اند؛ البته درخور ذکر است در لابه‌لای کتاب، گاهی حکایت‌هایی است که با عنوان «حکایت» مشخص نشده است؛ از جمله در صفحه ۷۱ کتاب، حکایت زاغ و کبک است که نویسنده با کمال مهارت آن را در یک بیت گنجانده است:

زاغی روش کبک دری می‌آموخت آن دست نداد و راه او رفت ز دست

گاهی نیز به‌صورت تشبیه و تمثیل و به‌صورت کلی به حکایتی اشاره کرده است بدون ذکر جزئیات؛ از جمله در صفحه ۱۱۲ می‌نویسد: «و شیر فلک از صولت و صلابت ایشان چون گریه روزه‌دار ناخن هیبت در پنجه اضطرار نهان کردی» که ظاهراً منظور از گریه روزه‌دار همان حکایت موش و گریه معروف عبید زاکانی است (← زاکانی، ۱۳۸۴: ۳۵۹-۳۶۵). نکته مهم در این حکایت‌ها، نتیجه آنهاست که در همه موارد قصد نویسنده تعلیم و ارشاد است؛ بنابراین به منظور تأثیر بر خواننده معنای مدنظرش را به شکل حکایت طرح و بیان کرده است.

ب: گفت‌وگو: صحبتی که میان دو شخص یا بیشتر رد و بدل می‌شود یا آزادانه در ذهن شخصیت واحدی در اثری ادبی (داستان، نمایشنامه، شعر و...) پیش می‌آید، گفت‌وگو می‌نامند (میرصادقی، ۱۳۹۲: ۴۶۶) «گفت‌وگو» یکی از شیوه‌هایی است که واعظ کاشفی برای طرح و بیان معنا از آن بهره برده است؛ البته در *انوار سهیلی* مثل سایر قصه‌های فارسی گفت‌وگو جزئی از روایت قصه است و از خود استقلالی ندارد؛ این گفت‌وگو در *انوار سهیلی* در چهار شکل به کار رفته است:

۱- گفت‌وگوی عادی؛ که بیشتر مباحثه‌ای و روشن‌فکرانه است، مثل گفت‌وگوی زغن و باز (ص ۸۸ به بعد) یا گفت‌وگوی زاغ با موش (ص ۲۸۰ به بعد) یا گفت‌وگوی ملک پیروز با کارشناس (ص ۳۶۷ به بعد) و... در این نوع گفت‌وگو به صورت متناوب نقل قول‌ها با فعل «گفت» بیان می‌شود؛ مثلاً زاغ گفت: این سخنان را که از محض حکمت ادا کردی شنودم... موش گفت: حوالات و مراعات تو را به جان خریدارم... زاغ گفت: چه منع است از آنکه پیش‌تر آیی... موش گفت: هرگاه کسی با دوست خود به جان مضایقه کند...» (ص ۲۸۰-۲۸۱).

۲- مناظره: در این نوع گفت‌وگو طرفین درباره موضوعی بحث می‌کنند و هرکدام سعی دارند نظر خود را به کرسی بنشانند، مانند مناظره نوازنده با بازنده که درباره مزایا و معایب سفر با هم بحث می‌کنند یا مناظره باز با مرغ خانگی که درباره وفاداری و بی‌وفایی نسبت به صاحب خود گفت‌وگو می‌کنند و خود نویسنده گفت‌وگوی آنها را به مباحثه و مجادله تعبیر می‌کند: «شنزبه گفت: وقتی باز شکاری با مرغ خانگی که به مباحثه در پیوسته بود و مجادله آغاز کرده می‌گفت...» (ص ۱۶۶).

۳- سؤال و جواب: نویسنده برای طبیعی جلوه دادن کلام و تجسم آن در ذهن خواننده در مواردی گفت‌وگوها را به صورت سؤال و جواب آورده است که یکی از شخصیت‌ها گفته خود را به صورت سؤال مطرح می‌کند و دیگری جواب می‌دهد؛ از جمله سؤال و جواب «گربه پیرزن با گربه همسایه» (ص ۶۸)، «کلیله با دمنه» (ص ۱۲۰)، «شیر با دمنه» (ص ۱۲۴)، «دمنه با شنزبه» (ص ۱۲۸)، «شیر با خرگوش» (ص ۱۴۹)، «دو موش» (ص ۲۹۲)، «سنگ پشت با کاردانا» (ص ۳۸۸) و... برای مثال سؤال و جواب شیر با شنزبه را نقل می‌کنیم: «شیر گفت: بدین نواحی کی رسیده‌ای و موجب آمدن تو چه بود؟ گاو قصه خود به تمامی باز گفت» (ص ۱۲۹).

۴- تک‌گویی درونی: این نوع گفت‌وگو تنها در ذهن شخصیت واحدی تحقق پیدا می‌کند و افکار درونی شخصیت داستان را نشان می‌دهد و تجربه درونی و عاطفی او را غیرمستقیم نقل می‌کند (میرصادقی، ۱۳۹۲: ۴۷۹). تک‌گویی درونی در *انوار سهیلی* زیاد به کار رفته است و شخصیت‌ها در حالات مختلف روانی و تجربیات عاطفی با خود حرف می‌زنند، از جمله تک‌گویی درونی عقاب (ص ۷۹)، زغن (ص ۸۳)، باز (ص ۸۴)، شاهزاده (ص ۱۰۴)، دهقان (ص ۱۱۰)، خرچنگ (ص ۱۴۴)، روباه (ص ۱۷۳)، شنزبه (ص ۱۸۵)، بوزنه (ص ۳۹۸) و... .

در آغاز تک‌گویی‌های درونی معمولاً جملات زیر را می‌بینیم «با خود گفت» یا «با خود اندیشید»؛ برای مثال در صفحه ۷۹ می‌خوانیم: [عقاب] با خود گفت: اگر چه این کبوتر نواله‌ای مختصر و لقمه‌ای حقیر است، اما فی‌الجمله بر او ناشتایی می‌توان شکست...»

به‌طور کلی شیوه گفت‌وگو شیوه مؤثری است که نویسنده *انوار سهیلی* برای طرح و بیان معانی مدنظر خود از آن استفاده کرده است تا مطلب بهتر در ذهن خواننده جای بگیرد.

ج- تقسیم‌بندی: در علوم مختلف از جمله ادبیات برای طرح و بیان و پرورش معنا از تقسیم‌بندی استفاده می‌شود. تقسیم‌بندی باعث نظم و آراستگی پدیده‌ها می‌شود و جادادن آنها را در خزانه حافظه آسان می‌کند. نویسنده *انوار سهیلی* در ساختار کتاب برای طرح و بیان معانی، به‌کرات از تقسیم‌بندی استفاده کرده است تا مطالب او به راحتی و سهولت در ذهن خواننده جای بگیرد. تقسیم‌بندی مطالب در *انوار سهیلی* بیشتر جنبه تعلیمی و تربیتی دارد و مواردی که نقل می‌شود می‌تواند در زندگی فردی و اجتماعی انسان مفید باشد. نویسنده گاهی سخنان تقسیم‌بندی‌شده را از قول حکما و بزرگان نقل می‌کند؛ از جمله:

- بزرگان گفته‌اند که پادشاه باید در افشای اسرار به ده طایفه اعتماد نکند ... (ص ۱۲۶).
- حکما گفته‌اند آفت ملک به نیکی از شش چیز می‌تواند باشد (ص ۱۳۹).
- و گفته‌اند مردم دو گروه‌اند: صاحب حزم و عاجز... و صاحب حزم نیز دو نوع باشد: احزم و حازم (ص ۱۵۳).

در مواردی نیز از زبان شخصیت‌های داستان نقل می‌کند؛ مانند:

- دمنه گفت: شش چیز در این جهان بی‌شش چیز ممکن نیست (ص ۱۶۳).
 - [کلیله] گفت: از این عمل که تو کرده‌ای در این کار هفت ضرر ظاهر است... (ص ۱۸۵).
- ضمناً نویسنده در اکثر موارد اجزای تقسیم‌بندی را با شماره‌گذاری مشخص کرده است، مثل مورد زیر: «اکابر...رقم فرموده‌اند که از شش چیز فایده نتوان گرفت، اول قول بی‌عمل. دوم مال بی‌خیر. سوم دوستی بی‌تجربه. چهارم علم بی‌صلاح. پنجم صدقه بی‌نیت. ششم زندگانی بی‌صحت» (ص ۱۸۷).

برای آگاهی بیشتر در صفحات زیر نیز تقسیم‌بندی مطالب وجود دارد: چهار قسم‌بودن اهل عالم در قول و فعل (ص ۱۸۷)، پنج نشانه‌احمق (ص ۱۸۸)، دو عیب اظهار سرّ (ص ۲۱۵)، دو سرای خداوند (ص ۲۲۱)، سه فایده کلی داشتن بیان سخن (ص ۲۴۴)، دو فضیلت اقرار به گناه (ص ۲۵۲)، دو نوع بودن دشمنی ذاتی (ص ۲۷۵)، آزمایش چهار گروه در چهار وقت (ص ۳۰۶)، مترصد چهارچیز بودن، کننده چهار کار (ص ۳۶۹)، طمع بریدن شش کس از شش چیز (ص ۳۷۰)، بسیار پنداشتن اندک چهار چیز (ص ۳۷۳)، ممکن نبودن بقای ملک جز با چهار چیز (ص ۳۷۷)، لازم بودن دوستی با یکی از سه طایفه (ص ۳۸۴)، تقسیم دوستی به سه فرقه (ص ۳۸۸)، شش خصلت داشتن دوست واقعی (ص ۳۸۹)، بخل نورزیدن با چهار طایفه در چهار چیز (ص ۳۹۹) و... .

چنان‌که ملاحظه می‌شود واعظ کاشفی از تقسیم‌بندی مطالب ابزاری ساختاری برای انتقال معانی و مفاهیم به خوانندگان و تأثیرگذاری در آنها استفاده کرده است.

۲-۲- شیوه‌ها و ابزار توضیحی بیان معنا: واعظ کاشفی مثل اکثر نویسندگان نثرهای فنی که موضوع اثرشان تمثیلی است، برای طرح و بیان معناهای مختلف در ذهن خویش، در مواردی از استدلال، تعریف و تفسیر، توصیف و بررسی علل و نتایج کمک گرفته است؛ که این موارد شیوه‌ها و ابزار توضیحی نام‌گذاری شده و در ادامه بررسی می‌شوند:

الف - استدلال: «گاهی در نوشته برای اثبات دعوی و حکم استدلال می‌شود و آن در مباحثی کاربرد دارد که دارای جنبه عقلانی باشند، مانند ریاضیات و مسائل فلسفی و کلامی» (سمیعی، ۱۳۸۰: ۹۷).

در ادبیات نیز به‌خصوص در نثرهای فنی تمثیلی- گاهی فکر و لحنی منطقی می‌بینیم و شعرا و نویسندگان برای اقناع خواننده و باورپذیرکردن سخنانشان از شیوه استدلال بهره می‌برند. در این موارد به جای مقدمات عقلانی، قیاس و استدلال بر مبنای خیالی مبتنی است و شعرا و نویسندگان با قدرت تعبیر و هنرمندی خود زمینه‌ای را فراهم می‌آورند و مقصود خود را از این طریق بیان می‌کنند و با استنتاج از این موارد سخن خود را باورکردنی جلوه می‌دهند. سمیعی نیز یکی از موارد استدلال را اقناع مخاطب می‌داند که در آن، مسئله جنبه عاطفی پیدا می‌کند و این نوع استدلال به‌ویژه در شعر و زبان ادبی رواج دارد (همان: ۹۹).

استدلال‌های واعظ کاشفی با توجه به نوع ادبی و موضوع اثرش جنبه ارشادی و تعلیمی و تربیتی دارد و او در این موارد برای اقناع خواننده و باورپذیرکردن سخنش از استدلال بهره گرفته است. نحوه بیان در این موارد به این صورت است که مطلبی را نقل می‌کند و اگر نیاز به استدلال داشته باشد، با آوردن حروف ربط «که» و «چه» و به‌ندرت «زیرا که» جمله استدلالی را نقل می‌کند که از لحاظ دستوری متمم علی است برای جمله قبلی؛ نظیر این موارد:

- مرا آرزوی آن است که دو سه روزی در اطراف جهان بگردم... که [زیراکه] در سفر عجایب بسیار دیده می‌شود و تجارت بی‌شمار به دست می‌آید (ص ۷۵)؛ که نویسنده برای اثبات اهمیت و جایگاه سفر از استدلال استفاده کرده است.

- و از مردم خردمند نزدیک که به بسیاری مال شادی کنند و به اندک آن غم خورند؛ چه [زیراکه] نزد همت عالی تمام دنیا با اسباب و متاع آن به کاه برگی نیرزد (ص ۳۰۰)؛ که نویسنده برای تبیین بی‌ارزش بودن مال دنیا و زینده نبودن دل‌بستگی خردمندان به آن از استدلال بهره گرفته است.

به طور کلی می توان گفت تقریباً همه استدلال‌های به کاررفته در *انوار سهیلی* دارای جنبه ارشادی و تعلیمی هستند؛ برای نمونه می توان به موارد زیر اشاره کرد که در آنها نویسنده از شیوه استدلال برای بیان معنا استفاده کرده است: فریفته نشدن به مال دنیا (ص ۶۸)، گوش نکردن به سخن حاسدان (ص ۶۹)، موافقت و نیکخواهی ارکان دولت (ص ۶۹)، فریفته نشدن به چاپلوسی دشمن (ص ۶۹)، عجله نکردن در کارها (ص ۷۰)، تدبیر و چاره‌اندیشی در امور (ص ۷۰)، دوری از حاسدان (ص ۷۰)، عفو و بخشش در پیش گرفتن (ص ۷۱)، صبر و شکیبایی پیشه کردن (ص ۷۱)، به دست آوردن ملازمان امین و معتمد (ص ۷۱)، ناراحت نشدن از محنت روزگار (ص ۷۲)، اهمیت سفر (ص ۷۶)، پرهیز از سفرکردن (ص ۸۵)، محافظت از مال (ص ۱۰۸)، تفتیش نکردن اسرار پادشاه (ص ۱۱۳)، میل پادشاه به صحبت خیرخواهان (ص ۱۲۱)، مفیدبودن خدمتکاران (ص ۱۲۳)، توجه نکردن پادشاه به نسب (ص ۱۲۴)، ترجیح ندادن بی‌هنران بر هنرمندان (ص ۱۲۴)، گوش نکردن پادشاه به نصیحت ناصحان (ص ۱۵۸)، خطرناک بودن خدمت پادشاهان (ص ۱۶۶)، دوران‌دیشی و احتیاط (ص ۱۶۸)، غافل نشدن از دشمن (ص ۱۷۹)، عجله نکردن در مجازات کسی (ص ۲۳۰)، عاقبت‌اندیشی (ص ۲۴۲)، دشواری عداوت ذاتی (ص ۲۷۵)، تأمل و تفکر در امور (ص ۲۸۸)، تکیه نکردن به عدت و شوکت خود در برابر دشمن (ص ۳۳۹)، بهتر بودن تدبیر از شجاعت (ص ۳۷۳)، به مقصود رسیدن اهل مروّت (ص ۳۷۳) و ...

ب- بررسی علل و نتایج: سمیعی درباره «بررسی علل و نتایج» (از راه‌های پروردن معانی) می‌نویسد: «در پاره‌ای از امور فرض بر این است که علل و اسباب بر مخاطب معلوم و روشن است یا بر او مهم نیست در این حالت ورود در آنها وجهی ندارد. اما در پاره‌ای دیگر، به خلاف علل و اسباب معین نیست یا محل اختلاف است و معلوم ساختن آنها نیاز به بررسی دارد و مخاطب نیز به آنها علاقه‌مند فرض می‌شود. در این حالت باید به آنها پرداخت و بحث درباره آنها خود یکی از راه‌های پروردن مطلب است» (سمیعی، ۱۳۸۰: ۱۰۱).

البته بررسی علل و نتایج با توجه به نوع علوم متفاوت است؛ مثلاً در علوم تجربی و آزمایشگاهی نشان‌دادن علل و نتایج امور راحت‌تر است تا علوم انسانی؛ زیرا بررسی علل و نتایج در علوم انسانی به مقدمات و پیش‌زمینه‌های بیشتری نیاز است و اصلاً در برخی از آنها بر سر علت یا معلول بودنشان اختلاف نظر هست.

بررسی علل و نتایج در *انوار سهیلی* از نوع دوم است و با توجه به موضوع و زمینه و محتوای کتاب و جنبه تربیتی و تعلیمی داشتن آن، بیشتر حالت اقناعی دارد و نویسنده برای قبولاندن سخن خود و تأثیر در خوانندگان در طرح و بیان معنای مدنظر خود از این شیوه استفاده می‌کند؛ بدین صورت که او برای اثبات سخن خود - از زبان شخصیت‌های داستان‌ها - به بیان علت می‌پردازد و سپس نتایج حاصل از آن را بیان می‌کند؛ برای مثال به اعتقاد او کثرت بی‌هنران و خصومت ذاتی آنها با هنرمندان منجر به دشمنی و غلبه بی‌هنران بر هنرمندان می‌شود (ص ۱۶۹)؛ خدمت خالق را فدای صحبت خلق کردن نتیجه‌اش گرفتارشدن در ورطه هلاکت است (۲۲۶)؛ ناآگاهی از شرارت متهم باعث می‌شود هرکس بر علیه او حرف زند، مغرض تلقی شود (۲۵۹) نزدیک بودن مرغزار به شارع عام نتیجه‌اش آسیب رسیدن از رهگذران است (۲۸۳)؛ طلب روزی از وجه نامشروع منجر به وبال و عذاب آن جهانی می‌شود (۲۹۳)؛ ستم پادشاه نتیجه‌اش منهدم‌شدن اساس دولت و حکومت اوست (۳۶۹) و ...

چنان‌که در نمونه‌های زیر مشاهده می‌شود، مضمون اکثر آنها تربیتی و تعلیمی و ارشادی است؛ بنابراین نویسنده برای قانع کردن خوانندگان و معقول و منطقی کردن سخنش از این شیوه سود جسته است.

ج: تعریف و تفسیر: «یکی از راه‌های پروراندن معانی، تعریف و بیان نتایج آن است. در برخی از علوم و فنون و معارف به حکم سرشت و خصلت آنها مطلب از تعریف آغاز می‌شود و پرورش مطلب در حقیقت، توضیح و تشریح اجزای تعریف و استنتاج خواص و احکام آنهاست» (سمیعی، ۱۳۸۰: ۸۳). تعریف و تفسیر گاهی علمی و منطقی نیست، بلکه نشئت‌گرفته از ذوق و سلیقه شاعر و نویسنده است. تعریف و تفسیرهای *انوار سهیلی* از نوع دوم است و نویسنده برای طرح و بیان معنا این شیوه را به کار بسته است و نظر و دیدگاه سلیقه‌ای خود درباره موضوعات مختلف را بیان داشته است. با توجه به اینکه *انوار سهیلی* یک کتاب تعلیمی است، تعریف‌ها و تفسیرها از لحاظ محتوا عمدتاً تبیین‌کننده مسائل اخلاقی و تربیتی‌اند و از لحاظ

شکلی به صورت‌های زیر به کار رفته‌اند:

- به صورت جمله اسنادی که در آنها از لحاظ دستوری، گزاره، نهاد را تفسیر می‌کند. مانند تعریف جود در جمله‌های زیر:
جود، اشرف صفات و اکمل اخلاق است... فاضل‌ترین صفتی از صفات باری تعالی، جود است. (ص ۶۴).
- برای توضیح و تفسیر لفظ «آن» و «این»؛ که در این صورت در نقش بدل توضیحی بعد از «که» تأویلی می‌آیند و بیشتر تعریف‌ها و تفسیرهای *انوار سهیلی* از این نوع‌اند. مانند عبارت زیر که نویسنده مثل «دشمن دانا به از نادان دوست» را تفسیر می‌کند: و نکته‌ای در آنچه گفته‌اند: دشمن دانا به از نادان دوست باشد آن تواند بود که دشمن چون به حلیه عقل آراسته بود و دوراندیشی را شعار خود ساخته تا فرصت نبیند، زخم نزند؛ اما دوستی که از دولت دانش بی‌بهره بود هر چند در ترتیب مصالح مهمات مدد نماید مفید نیفتد (۳۸۵-۳۸۴).

مثال برای توضیح و تفسیر «این»: درویشی این است که ترک دنیا گیرد (ص ۲۳۹).

- گاهی تعریف با آوردن صفات (تنسیق‌الصفات) صورت می‌گیرد، مانند تعریف خرس در این جمله: خرسی زشت‌صورت قبیح‌سیرت ناخوش‌طلعت ناپاک‌طینت از فراز کوه روی به نشیب نهاده بود (۱۹۹).

- برای توضیح و تفسیر «ی» نکره؛ که در این صورت جمله بعد از «که» تأویلی، بدل توضیحی برای «ی» نکره است؛ مانند عبارت زیر که در آن «ی» بستگی که «نکره» است، با جمله بعدی توضیح داده می‌شود: ملک را به آن زنان دل‌بستگی بود که مشاهده جمالش را حاصل الحیات دانستنی و تماشای زلف و خالش را سرمایه عمر و زندگانی شمردی (۳۱۹).

- مهم‌ترین و جالب‌ترین تعریف‌ها و تفسیرها در *انوار سهیلی*، تفسیر و تبیین حکایت‌هاست؛ هم حکایت‌های اصلی و هم فرعی که در درون حکایت اصلی جای گرفته‌اند؛ در این موارد نویسنده بعد از نقل حکایت‌ها با آوردن جملاتی مانند «این مثل بدان آوردم» و «فایده این مثل آن است»، به تفسیر حکایت می‌پردازد و در حکایت‌های اصلی با آوردن جمله «این است داستان...» ماجرای گفته‌شده در کل باب را تبیین می‌کند. نمونه‌های بیشتر از این موارد را می‌توان در *انوار سهیلی* مطالعه کرد:

۱۰۸، ۱۱۶، ۱۵۸، ۱۶۰، ۱۶۶، ۱۹۱، ۲۱۰، ۲۲۲، ۲۲۹، ۲۳۵، ۲۳۷، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۳، ۲۹۳، ۳۰۱، ۳۰۷، ۳۱۰، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۸، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۲، ۳۴۴، ۳۴۸، ۳۵۴، ۳۵۶، ۳۶۳، ۳۶۶، ۳۷۲، ۳۷۸، ۳۸۸، ۳۹۵، ۴۰۸ و ...

د- توصیف: «یکی از راه‌های رایج پروردن مطالب که هم در علوم و فنون به کار می‌رود و هم در نوشته‌های داستانی و شعر و هم در گزارش خبری و سفرنامه، توصیف است» (سمیعی، ۱۳۸۰: ۸۸). با توجه به اینکه شاعر و نویسنده در توصیف، از اطناب استفاده می‌کنند و به تفصیل مورد وصف را شرح می‌دهند، برای تأثیر در خواننده و اقتناع او شیوه مناسبی به شمار می‌رود. توصیف مخصوصاً برای نویسندگان نثر فنی از اهمیت بسیاری برخوردار است. «شیوه خاص نویسندگان نثر فنی (جز در ترسّل و نامه‌های درباری) بر اصل رجحان وصف بر خبر است؛ به این معنی که خبر را تقریباً به اختصار بیان می‌کنند تا به وصف برسند و سپس وصف را مفصلاً شرح می‌دهند. نویسنده نثر فنی به دنبال فرصت یا بهانه‌ای است که بتواند وصف کند» (شمیسا، ۱۳۸۰: ۷۷)

واعظ کاشفی (از نویسندگان نثر فنی) از توصیف بسیار بهره برده است؛ اما ویژگی خاصی که توصیفات او نسبت به سایر نویسندگان نثر فنی دارد این است که توصیفات او اغلب کوتاه هستند و اکثراً از دو قرینه فراتر نمی‌روند؛ مانند توصیف چشمه در عبارت زیر: در پای آن کوه چشمه آبی بود به صفا چون رخساره تازه‌رویان گل‌عذار و به حلاوت چون دهن شکرلبان شیرین‌گفتار (ص ۱۱۶).

او در عبارت‌های وصفی، برای ملموس کردن مورد وصف و مجسم کردن آن در ذهن خواننده از مشبه‌های حسی بهره می‌برد یا به شیوه مقایسه و بر مبنای تشبیه تفصیل به بیان مطلب می‌پردازد. مانند توصیف مرغزار در عبارت زیر: مرغزاری دید که سواد مینارنگ او از روضه رضوان دلگشاطر و نسیم غالبه‌بیزش از نافه مشک تاتاری عطرسای تر (ص ۶۷).

هم‌چنان‌که در دو مثال بالا ملاحظه می‌شود، توضیحات کوتاه و دوقرینه‌ای هستند و پرورش مطلب با مشبه‌های حسی و مقایسه بر مبنای تشبیه تفصیل انجام گرفته است.

البته به ندرت در برخی قسمت‌های *انوار سهیلی* با توصیفات مفصل برخورد می‌کنیم، مانند توصیف باغ (۱۹۸)، توصیف گریه (۳۳۳) و توصیف زن (۳۴۶).

برای دیدن نمونه‌های بیشتر توصیف در *انوار سهیلی* می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

توصیف کوه (صص ۶۶، ۷۷، ۸۳، ۹۷، ۱۱۶، ۳۱۱)، کبوترها (۷۴)، مرغزار (صص ۷۷، ۱۱۲، ۱۴۸، ۲۶۲)، شاهین و عقاب (صص ۶۶، ۷۷، ۸۳، ۹۷، ۱۱۶، ۳۱۱)، کودک (۷۴)، کبک (۷۴)، گوشت (۷۴)، جزیره (۷۴)، پلنگ (۹۳)، شیر (صص ۹۴، ۱۱۲)، گرما (۹۵)، غار (۹۸)، بیدپای (۹۸)، بازرگان (۱۰۱)، پادشاه (۱۰۳، ۲۱۶، ۲۲۱، ۳۱۹، ۳۸۵)، دوپسر (۱۰۳)، کنیز (۱۳۰)، دلاله (۱۳۲)، مار (۱۴۱)، آبیگر (۱۴۳، ۱۸۰)، چاه (۱۵۰)، ماهی‌ها (۱۵۴)، باغ (۱۶۹)، گلبن (۱۶۹)، محل اقامت (۱۹۳)، زاهد (۲۲۱)، شیخ (۲۲۷)، بازرگان (۲۳۳، ۳۴۶)، زن (۲۳۳، ۳۴۶)، نقاش (۲۳۳)، طیب (۲۴۵)، صیاد (۲۸۸)، درخت (۳۱۱)، محبوبه (۳۱۹)، جوان (۳۲۰)، صحرا (۳۶۱)، دختر (۳۶۵) و ...

۳-۲- شیوه‌ها و ابزار استنادی بیان معنا

الف- استناد به آیات و احادیث: به دلیل تأثیر بیشتر مطالب نقل‌شده دینی و شرعی در عامه مردم و در مقایسه با دلایل عقلی و منطقی، شعرا و نویسندگان مخصوصاً از قرن ششم به بعد در طرح و بیان معنای مدنظرشان به آیات و احادیث استناد کرده‌اند. سمعی استناد به آیات و احادیث را از موارد استشهاد آورده و نوشته‌اند: در متون قدیم، به نمونه‌های فراوانی از استشهاد نویسندگان به آیات و احادیث و اخبار و سخن بزرگان، از شعر و نثر برمی‌خوریم (سمعی، ۱۳۸۰: ۱۰۳).

استفاده از این شیوه برای بیان معنی به خصوص در نثرهای فنی رواج بیشتری داشته است. خطیبی اقتباس از آیات قرآنی و احادیث نبوی را از مهم‌ترین مختصات نثر قرن‌های ششم و هفتم می‌داند و اعتقاد دارد این شیوه به تقلید از نثر عربی در نثر فارسی راه یافته و به صورت رکنی فنی و زینتی در بیشتر اقسام نثر به کار رفته است (خطیبی، ۱۳۷۵: ۱۹۷).

واعظ کاشفی نیز مثل سایر نویسندگان نثر فنی، برای بیان معنا و تأثیرگذاری آن در خوانندگان، به آیات استناد جسته است؛ او برای اثبات، تأیید و آرایش کلام خود به کرات و به شیوه‌های مختلف از آیات و احادیث بهره برده است؛ از جهت کیفیت ارتباط لفظی آیات و احادیث با متن کتاب، چهار شیوه را می‌توان ذکر کرد که نویسنده با استفاده از این شیوه‌ها به طرح و بیان معنا پرداخته است:

اول: نویسنده آیات و احادیث را بدون فاصله و واسطه به متن پیوسته است؛ مانند طالب باطل برحسب معنی مخذول و مغلوب است و هرچند به صورت بر وفق مراد او حکم رود «انَّ الباطلَ کانَ زهوقاً» (۳۳۷).

دوم: آیات و احادیث را با استفاده از حرف ربط «که» به متن پیوسته است؛ مانند: حصول این مرتبه نیز به مال حلال توان نمود که «نعمَ المالُ الصالحُ لِلرَّجُلِ الصالحِ» (۱۰۲).

سوم: آیات و احادیث را به صورت ترکیب اضافی به متن پیوسته است که این شیوه دارای بیشترین بسامد است؛ مانند: از جامِ «کلُّ نفسٍ ذائقة الموت» بی‌هوش افتادند (۱۰۳).

چهارم: آیات و احادیث به صورت نقل قول بر متن پیوسته است، مانند: اسراف در خرج از وسوسه شیطان است. قوله تعالی: «انَّ المبدرینَ کانوا اِخوانَ الشیاطینِ» (۱۱۱).

و از جهت کیفیت ارتباط معنوی آیات و احادیث با متن کتاب نویسنده به دو شیوه به بیان معنا پرداخته است:

اول: نویسنده آیات و احادیث را به شیوه تمهیم و تکمیل به متن پیوسته است، بدون هیچگونه فاصله؛ مانند: اگر تو بوی آن غذاهای لذیذ بشنوی یمکن که سرّ «بُحیی العظام و هی رَمیم» از پرده غیب به عرصه ظهور آید و حیات تازه یابی (۸۶).

دوم: آیات و احادیث را برای تأیید و تأکید معنی آورده است؛ مانند به رسول در هرچه گوید و شنود حرجی نیست «و ما عَلَی الرسولِ اِلاّ البلاغ» (۳۳۱).

و از جهت اقتباس و نقل تمام یا قسمتی از آیات و احادیث سه شیوه برای بیان معنا در *انوار سهیلی* به کار رفته است.

اول: نقل قسمتی از آیات و احادیث که به گونه‌ای با معنی عبارت ارتباط دارد؛ مانند: دو سه روزی در اطراف جهان بگردم

و فرمان عظیم‌الشان «قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ» را کار بندم (۷۵).

دوم: نقل یک یا چند کلمه از آیات و احادیث؛ مانند: و فقر کیمیای «کُنْ فَيَكُونُ» است (۲۹۴).

سوم: نقل تمام آیات و احادیث؛ مانند: و از صفحات اوراق آن نهال نکتة «حُبِّ الْوَطَنِ مِنَ الْإِيْمَانِ» مطالعه کرده (۲۶۲).

برای مشاهده موارد بیشتر استناد به آیات و احادیث در *انوار سهیلی* می‌توان به صفحات زیر مراجعه کرد:

۶۴، ۷۱، ۷۵، ۸۶، ۸۷، ۸۹، ۹۱، ۱۰۶، ۱۰۱، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۹، ۱۱۱، ۱۳۲، ۱۳۵، ۱۴۵، ۱۵۲، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۸۲، ۱۹۴، ۱۹۹، ۲۰۶، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۲۰، ۲۲۳، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۳۱، ۲۳۳، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۹، ۲۵۳، ۲۵۷، ۲۷۸، ۳۲۰، ۳۲۳، ۳۲۶، ۳۸۱، ۴۰۴ و...

ب - **تضمین**: «چنان است که شاعر [یا نویسنده] مصراع‌ی یا بیتی یا دو بیت یا بیشتر، از اشعار دیگری را در محلی که ضرور و لایق و در کار باشد، در شعر [یا نوشته] خود بر سبیل تمثیل و عاریت بیاورد و باید آن شعر مشهور باشد و در آوردن آن اشارتی کند به شاعر آن، یا به طرزى که معلوم شود از دیگری است که سامع حمل بر سرقت آن ننماید» (هدایت، ۱۳۸۳: ۴۸).

درج و تضمین اشعار در میان نثر از مختصاتی است که توجه نویسندگان نثر فنی را سخت به خود جلب کرده است. این ویژگی در کتاب *انوار سهیلی* نیز کاربرد ویژه‌ای دارد و نویسنده آن در مقایسه با کتاب‌های مشابه و هم‌موضوع اشعار بیشتری را به صورت تضمین در میان نثر آورده و برای تبیین و تأکید معنای مقصود خود به آنها استناد کرده است. نویسنده برای مشخص کردن اشعار و جداکردن آنها از متن اگر شعر نقلی، مصراع باشد از کلمه «مصراع» استفاده می‌کند و اگر یک بیت یا بیشتر باشد، از کلمه «بیت». از دقت در اشعار نقل شده و بسامد آنها می‌توان به علاقه نویسنده به آوردن اشعار پی برد. همین علاقه باعث می‌شود او گاهی سخن خود را با شعر آغاز کند (ص ۱۵۲) یا حکایت‌هایی را به صورت شعر نقل کند (ص ۲۰۹ و ۳۳۵ که نویسنده برای تبیین سخن خود حکایتی از مثنوی مولوی را نقل می‌کند).

واعظ کاشفی اشعار شاعران مختلف نظیر سعدی، حافظ، مولوی، نظامی، مسعود سعد، سنایی، انوری و... را به صورت تضمین در میان نوشته خود به کار برده است، بدون اینکه به نام شاعران اشاره‌ای کند.

به‌طورکلی از لحاظ کیفیت ارتباط معنوی اشعار نقلی با متن کتاب، دو شیوه را می‌توان تشخیص داد:

اول: اشعار نقلی، توضیحی برای تأیید و تأکید معنی به کار رفته‌اند، مانند: روزی بر مسند عشرت نشسته بود و جشنی پادشاهانه بر آراسته. شعر

به آیین بزمگاهی ساز کرده در شاهی و راحت باز کرده

(۶۴)

دوم: اشعار نقلی برای تمهید و تکمیل معنا به کار رفته‌اند و دنباله معنی نثر را بیان می‌کنند، مانند: بعد از آنکه سلطان عزیمت رفتن نمود، درویش زبان عذر بگشود. شعر

کز دست من گدا نیاید مهمانی چون تو پادشاهی

اما به رسم محضر تحفه‌ای دارم که از پدر به من میراث رسیده بذل راه شاه می‌سازم... (۶۷).

ج: نقل سخن دیگران: واعظ کاشفی در *انوار سهیلی*، در موارد زیادی برای طرح و بیان معنای مورد نظرش به سخن دیگران استناد جسته است و با نقل سخن آنها معنای درون ذهن خودش را پرورش داده است. او نام این افراد را ذکر نمی‌کند و به صورت کلی و مبهم از آنها با عنوان «بزرگان»، «بزرگی»، «اکابر»، «حکما»، «علما و دانایان» نام می‌برد. در جملاتی که حاوی نقل قول باشد بدین صورت: بزرگان گفته‌اند...، بزرگی فرموده...، اکابر فرموده‌اند...، حکما گفته‌اند...، علما گفته‌اند...، دانایان فرموده‌اند... و گاهی فقط با فعل «گفته‌اند» بدون «نهاد» مطلب را نقل می‌کند. شاید یکی از دلایل او برای نقل سخنان بزرگان موردی باشد که از زبان «دمنه» بیان می‌کند و اعتقاد دارد بزرگان پیشین در هر زمینه‌ای سخنان حکیمانه گفته‌اند: «دمنه گفت: بزرگان پیشین هیچ حکمت را ناگفته رها نکرده‌اند و برای آسایش متأخران رأی‌های روشن پیدا ساخته...» (۲۱۹).

برای مثال نویسنده از زبان «موش» در باب سوم ص ۲۸۲، درباره انواع دوست و دشمن می‌نویسد: حکما گفته‌اند که

دوستان سه گروه‌اند: دوست خالص، دوست دوست، دشمن دشمن و دشمنان نیز سه فرقه‌اند: دشمن ظاهر و دشمن دوست و دوست دشمن.

نامشخص بودن نام اشخاص این شائبه را به ذهن می‌رساند که شاید برخی از این سخنان از خود نویسنده باشد، اما او برای تنوع در بیان و پرهیز از یکنواختی و تأثیر در خواننده از زبان دیگری نقل کرده است. برای دیدن نمونه‌های بیشتر سخنان بزرگان در *انوار سهیلی* می‌توان به صفحات زیر مراجعه کرد:

۷۵، ۹۳، ۱۰۲، ۱۱۵، ۱۲۶، ۱۳۶، ۱۳۹، ۱۴۱، ۱۵۲، ۱۵۵، ۱۵۸، ۱۶۶، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۶، ۱۸۴، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۹۶، ۲۱۶، ۲۱۹، ۲۴۱، ۲۶۷، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۹۱، ۲۹۲، ۳۰۰، ۳۰۳، ۳۰۶، ۳۱۳، ۳۱۸، ۳۲۹، ۳۳۵، ۳۳۹، ۳۴۶، ۳۶۸، ۳۹۹، ۳۷۳، ۳۷۶ و ۳۹۵ ...

۳- نتیجه

۱- در کتاب *انوار سهیلی* از شیوه‌ها و ابزار مختلفی برای طرح و بیان معنا استفاده شده که به شرح زیر است:

الف - **ساختاری**: که شامل حکایت، گفت‌وگو و تقسیم‌بندی است؛ یعنی مطالب در قالب حکایت بیان شده و از عناصر گفت‌وگو و تقسیم‌بندی مطالب در طرح معنا استفاده شده است.

ب - **توضیحی**: که شامل استدلال، تعریف و تفسیر، توصیف و بررسی علل و نتایج است.

ج - **استنادی**: که شامل استناد به آیات و احادیث، تضمین و نقل سخن دیگران است.

۲- استدلال‌ها و تعریف‌ها و تفسیرهای نقل شده در *انوار سهیلی* دلایل و تعاریف ادبی و ذوقی است که برای اقناع خواننده بیان شده است نه دلایل و تعاریف عقلی و منطقی.

۳- در نقل اشعار دیگران نویسنده بیشتر به شاعران بزرگی چون نظامی، مولوی، سعدی و حافظ نظر داشته است.

۴- در نقل سخن دیگران (حکما و بزرگان) به نظر می‌رسد که سخنان بیان شده دریافت‌ها و دیدگاه‌های خود نویسنده باشد؛ اما برای تنوع‌بخشی به کلام از زبان دیگران نقل شده است.

۵- به‌طورکلی به دلیل جنبه‌ی ارشادی و تعلیمی داشتن *انوار سهیلی* شیوه‌ی بیان برای نویسنده آن اهمیت زیادی داشته است و او برای ایجاد تنوع در بیان، پرهیز از یکنواختی کلام، اقناع خواننده، آراستگی کلام، حسی کردن مطالب و ملموس‌سازی آن و مهم‌تر از همه تأثیرگذاری بیشتر در مخاطب از این شیوه‌ها استفاده کرده است.

منابع

۱. خطیبی، حسین (۱۳۷۵). *فن نثر در ادب فارسی*. تهران: امیرکبیر.
۲. دیچز، دیوید (۱۳۶۹). *شیوه‌های نقد ادبی*، ترجمه محمد تقی صدقیانی و غلامحسین یوسفی، چ ۲، تهران: علمی.
۳. رازی، شمس قیس (۱۳۷۸). *المعجم فی معاییر اشعار العجم*، به تصحیح مدرس رضوی، تهران: زوار.
۴. زاکانی، عبید (۱۳۸۴). *کلیات*. به کوشش پرویز اتابکی، چ ۴، تهران: زوار.
۵. زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۷۲). *شعر بی‌دروغ شعر بی‌نقاب*، چ ۷، تهران: علمی و فرهنگی.
۶. سمیعی، احمد (۱۳۸۰). *نگارش و ویرایش*، چ ۳، تهران: سمت.
۷. شمیسا، سیروس (۱۳۸۰). *سبک‌شناسی نثر*، تهران: فردوس.
۸. شمیسا، سیروس (۱۳۸۳). *نقد ادبی*، چ ۵، تهران: میترا.
۹. غلامرضایی، محمد (۱۳۸۸). *سبک‌شناسی نثرهای صوفیانه*، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
۱۰. فرزاد، عبدالحسین (۱۳۸۸). *درباره نقد ادبی*، چ ۵، تهران: قطره.
۱۱. میرصادقی، جمال (۱۳۹۲). *عناصر داستان*، تهران: سخن.
۱۲. واعظ کاشفی، کمال‌الدین حسین (۱۳۸۸). *انوار سهیلی*، به تصحیح محمد روشن، تهران: صدای معاصر.
۱۳. هدایت، رضاقلی‌خان (۱۳۸۳). *مدارج البلاغه*، تصحیح حمید حسینی، تهران: فرهنگستان.